

IS'HOQXON IBRATNING LUG'ATCHILIK FAOLIYATI

Murotali Mannobovich Latipov
murotalilatipov@mail.ru
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada ma'rifatparvar jadid adibi Is'hoqxon Ibratning lug'atchilik faoliyati u yaratgan "Lug'oti sitta alsina" ("Olti tilla lug'at") nomli asari misolida o'rganilgan. Lug'atning o'zbek leksikografiyasi takomilidagi ahamiyatiga baho berilgan.

Kalit so'zlar: leksikografiya, dialektal lug'at, infinitiv shakl, affiksial morfema, turkiy til, geneologik tarkib, ideografik usul, leksik-morfologik me'yor, leksik fond

DICTIONARY ACTIVITY OF ISHAKHAN IBRAT

Muratali Mannobovich Latipov
murotalilatipov@mail.ru
Gulistan State University

Abstract: In the article, the lexicographic activity of the enlightened modern writer Ishaq Khan Ibrat is studied on the example of his work "Lug'oti sitta alsina" ("Dictionary of six languages"). The importance of the dictionary in improving Uzbek lexicography is evaluated.

Keywords: lexicography, dialectal dictionary, infinitive form, affixal morpheme, Turkish language, geneological composition, ideographic method, lexical-morphological standard, lexical fund

Is'hoqxon Ibratning shoir va tarixnavis, noshir va islomshunos, pedagog sifatidagi faoliyati o'zbek adabiyotshunoslari, tarixchi olimlari tomonidan mukammal o'rganilib, o'zbek adabiyotida uning ijodiga munosib baho berilgan [1.B.157]. Uning ko'p qirrali faoliyatida tilshunoslik, xususan, lug'atchilik alohida bir yo'nalishni tashkil etadi. Ibrat dastlab tilshunos olim sifatida tilning ijtimoiy jamiyatdagi o'rni va mavqei yuqori baholaydi, til bilishning esa jamiyatda maktab va maorif, fan va madaniyat ishlarini yuksaklik sari olg'a siljituvchi qudratli qurol ekanligini o'z davrida keng targ'ib qiladi. Chunonchi, "insonlari o'lurki, o'z mamlakatlari lisonin toza bilmaslar", deya o'z milliy tili, ya'ni o'zbek tilining go'zal va nafis jozibadorligi, grammatik xususiyatlari haqida yetarlicha tushuncha va tasavvurga ega bo'lmagan vatandoshlari holidan qattiq ranjiydi. Shu ma'noda, o'sha davrdagi maktab va maorif tizimida, o'zi isloh qilgan

maktabda o'quvchilarning boshqa fanlar qatorida til bilimi, til ilmi bo'yicha mukammal ma'lumotga ega bo'lishlari lozimligiga alohida e'tibor qaratadi.

Yurtboshimiz Is'hoqxon Ibratning XX asr boshlaridayoq milliy til (ona tili)ni puxta egallash, uning ravnaqi, istiqboli uchun kurashish, shuningdek, bular qatorida o'zga tillarni ham o'rganish yo'lidagi qarashlari, olib borgan ilmiy izlanishlarini alohida ta'kidlab: "XX asr boshida olti tili - o'zbek, arab, fors, hind, turk va rus tillarida lug'at tuzgan Is'hoqxon Ibratning mana bu hikmatli so'zlarini eslatmoqchiman: Bizning yoshlar albatta boshqa tilni bilish uchun sa'y-harakat qilsinlar, lekin avval o'z ona tilini ko'zlariga to'tiyo qilib, ehtirom ko'satsinlar. Zero, o'z tiliga sadoqat - bu vataniy ishdir" [2.B.4], - deya, uning vatanparvar, tilparvar, til ilmi bo'yicha yetuk tilshunos olim bo'lganligini haqli e'tirof etgan edilar.

Sharq va G'arb xalqlari tillaridan o'nga yaqin tilni, shu jumladan, rus tilini ham ancha mukammal bilgan ma'rifatparvar olim Is'hoqxon Ibratning tilshunoslikka oid ikkinchi asari - "Lug'oti sitta alsina" ("Olti til so'zlari" yoki "Olti tili lug'at") nomli lug'ati. Olti tildagi: arabcha, forsha, hindcha, turkcha, sartcha (o'zbekcha) va ruscha so'zlarni o'z ichiga olgan mazkur lug'atning muqaddimasida yozilishicha, muallif ushbu asarini Afg'oniston, Hindiston va Forsiston (Eron) shaharlarida sayohatda yurganida safar ahli uchun o'zga bir tilni bilish muhim ekanligini e'tiborga olgan holda yaratganligini alohida qayd etadi.

Lug'at ikki qismdan iborat, birinchi qismda 156 ta fe'lning masdar (infinitiv) hamda hozirgi-kelasi zamon shakllari, 12 ta fe'lning o'tgan zamon va buyruq mayli shakllari hamda 5 ta olmosh - jami 341 ta so'z 6 ta ustunga bo'linib, forsha-arabcha-turkcha-sartcha-hindcha-ruscha lug'at shaklida arab alifbosi tartibida berilgan. Lug'atning ikkinchi jildi jami 694 ta ismni (ot, sifat, va son turkumidagi) qamrab olgan, ular 37ta mavzu guruhiga ajratilib, arabcha-forsha-turkcha-hindcha-sartcha-ruscha lug'at shaklida olti ustun qilib berilgan [3.B.53-56].

"Lug'oti sitta alsina" o'zining nomidan ham bilinib turganidek, olti tili lug'at, unda dastlab o'zbekcha so'zlar berilgan hamda bu so'zlarning ruscha, arabcha, forsha, turkcha va hindcha muqobillari keltirilgan. Biz quyida Is'hoqxon Ibrat yaratgan mazkur lug'atning o'zbek lug'atshunosligi takomilidagi o'zni va mavqeyi, asarning ayrim leksikografik xususiyatlari haqida to'xtalmoqchimiz.

"Lug'oti sitta alsina" ommabop lingvistik lug'at, keng o'quvchilar ommasi uchun mo'ljallab tuzilgan. Dastlab lug'atning o'z oldiga qo'ygan maqsadi, uning yaratilishidagi lug'atchilik an'anasi, so'zlarning izohlanish tamoyillari hamda o'zbekcha so'zlikning tarkibini tahlil qiladigan bo'lsak, mazkur lug'atda bu jihatdan o'sha davrda yaratilgan boshqa lug'atdan o'ziga xos anchagina sezilarli farqlar mavjudligi kuzatiladi.

Is'hoqxon Ibrat milliy adabiyotimizda jadidchilik namoyandasi sifatida e'tirof etiladi. Davr nuqtai nazaridan baho beradigan bo'lsak, jadid davri adabiyoti o'zbek

adabiyotshunosligida an'anaviy mumtoz badiiy adabiyotidan yangi o'zbek adabiyotiga, o'zbek tilshunosligida esa eski o'zbek tilidan XX asrda shakllangan yangi o'zbek adabiy tiliga o'tish davriga, ya'ni an'ana va yangilik kesishgan nuqtada, oraliq maydonda yuzaga kelgan adabiyotdir. Bunda nafaqat badiiy adabiyot namunalarida, balki leksikografiyaga oid mavjud lug'atlarda ham ana shu oraliq holat ikki rivojlanish nuqtani birlashtirish vazifasini bajarganligini va har ikki nuqtaning belgilarini o'zida namoyon qilganligini ko'ramiz. Garchi, yangicha g'oya, yangicha tafakkur, yangicha bilim olish tarafdorlari bo'lgan ilg'or jadid ma'rifatparvarlari qatorida bo'lsa-da, Is'hoqxon "Lug'oti sitta alsina" asarini yaratishda yangicha yo'nalishdagi G'arb lug'atchiligi tamoyillari bilan birga, an'anaviy Sharq lug'atchiligi prinsiplariga ham tayangan holda lug'at tuzganligining guvohi bo'lamiz. Yuqorida qayd etgan ma'lumotlarimiz, ya'ni lug'atda fe'llarni masdar (*chochmak, kesmak, kiymak*), hozirgi-kelasi zamon (*o'ynar, yog'ar, xohlar*), o'tgan zamon (*yotgan, turgan*) hamda buyruq mayllarida (*kelma, o'rganma*) berilishi; ismlarning esa 37ta tematik guruhga ajratilib tarjimalarining berilishi jadid davrigacha bo'lgan Sharq lug'atchiligi, xususan, arab lug'atchiligi an'analarning ta'sir belgilaridir. Shuningdek, lug'at mavzular bo'yicha "Moziy va amr" (*O'tgan zamon va buyruq mayli*), "Almutakallim" (*Olmoshlar*), "A'zoyi hayvonot" (*Jonzotlarning a'zolari*), "Asmou ahli qarobat" (*Qarindoshlik nomlari*), "Asmoi aqsomi taom" (*Taom nomlari*), "Asmoi nag'amot" (*Musiqqa asboblari nomlari*), "Aqsomi rang" (*Rang nomlari*) [4.B.6] kabi bir necha bo'limga bo'lingan va sarlavhalangan. Sarlavhalarining arabcha nomlanishi ham arab leksikografiyasi belgilari. Chunki lug'at o'zbek kitobxonlari uchun mo'ljallanar ekan, sarlavhalar ham o'zbekcha nomda berilishi kerak bo'ladi.

Bu masalaga lug'atdagi o'zbekcha so'zlikning struktasi nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, lug'atda tub va yasama so'zlar qatorida *ko'fiki daryo, bangi devona, xishti puxta, toshi faysa, ahli hikmat* kabi bir qancha arabcha, forsha yasaliş modelidagi izofali konstruksiyalar ham mavjudligi kuzatiladi. Tekshirishlarimiz lug'atda arab va fors tillarida faol so'z yasovchilar hisoblangan *-gar, -paz, -kor, -po'sh, -shunos, -xona* kabi affiksali morfemalar yordamida hosil qilingan leksemalarning ham ko'p miqdorda ekanligini ko'rsatdi: *yog'furush, g'allafurush, zinpo'sh, miroxur, arqongar, dorishunos, kavobpaz, qog'azgar, kamongar* va boshqalar.

Shuningdek, fe'llar izohi berilgan bo'limda tub fe'llar bilan birga *ziyod etmak, xafa bo'lgan, g'alva qilmak, hosil qilmoq, zikr qilmoq, sulh qilmoq, ma'qul qilmak, qaror qilmak, gumon qilmoq, sabr qilur, zohir bo'lur, sano aytar, xazar qilmoq, qasd qilmoq* kabi 72ta qo'shma fe'lning olti tildagi tarjimasi berilgan. Genetik tarkibi jihatdan qarasak, bu fe'llar birinchi komponentining aksariyati arabcha so'zlar.

Ikki o'rinda ish-harakat leksemalari qatorida tarjimada tobe bog'lanishli o'zbekcha so'z birikmalari berilgan: "*xirom ila yurar*", "*baho ila olmoq*".

Lugʻatda ayrim oʻrinda soʻzning oʻzbekcha hamda forsha varianti uchun bitta soʻz berilgan holatlar uchraydi. Masalan, adabiy tildagi *“yopqich”* soʻzi oʻzbekcha ustunda ham, forsha ustunda ham *“zinpoʻsh”* tarzida, *“tumsox”* soʻzi har ikki tilda ham *“susmor”* tarzida, *“ustun”* soʻzi *“stun”* tarzida, *“kraxmal”* soʻzi *“nishasta”* tarzida, *“qogʻoz”* soʻzi *“kogʻaz”* shaklida, musiqa asbobi hisoblangan *“organ”* soʻzining tarjimasi esa forshada ham, oʻzbekchada ham *“argʻanun”* shaklida berilgan. Tarjimadagi bu soʻzlarning aksariyati arabcha, fors-tojikcha leksemalar boʻlib, bu holat ularning oʻsha davr oʻzbek adabiy tilida keng isteʼmolda boʻlganligini koʻrsatadi.

Isʼhoqxon Ibrat lugʻatshunos sifatida oʻsha davrda keng isteʼmolda boʻlgan turli tushuncha va tasavvurlarni, ish-harakat va holatni ifodalaydigan soʻzlarni lugʻatga kiritishga harakat qilgan. Albatta, bular orasida fors-tojikcha, arabcha lugʻaviy oʻzlashmalar, bu tillardagi soʻz yasash qolipi ham adabiy tilda keng isteʼmolda boʻlgani shubhasiz. Feʼllar izohida infinitiv shakl ayrim oʻrinlarda *-mak* (*oʻrgatmak, tushmak, chochmak kabi*), baʼzi oʻrinda esa *-moq* (*solmoq, toʻqimoq, oʻqimoq kabi*) tarzida berilgan. Bu holatni oʻsha paytda lugʻat yaratish uchun adabiy tilda yagona grammatik meʼyor boʻlmaganligi hamda endigina shakllanayotgan yangi oʻzbek adabiy tilining lugʻaviy hamda morfologik normalari hali toʻlaligicha shakllanmaganligi bilan izohlash mumkin. Bu esa, oʻz navbatida, muallifning lugʻatda arabcha, fors-tojikcha soʻz va istilohlardan, soʻz yasash modelidan foydalanishga, buning barobarida lugʻatchilikdagi anʼanaviy prinsiplarni qoʻllashga majbur boʻlganligini tushunish qiyin emas.

Muallif lugʻatda soʻzlikni joylashtirishda leksikografiyadagi eng ilgʻor va samarali usul boʻlgan ideografik usulni qoʻllagan. Bu usulning afzalliklari shundaki, kerakli soʻzni izlagan oʻquvchi mavzular boʻyicha osonlik bilan topa oladi.

Darhaqiqat, Turkistonda XIX asrning ikkinchi yarmida sharqshunoslik va turkiyshunoslik fanlarining rivojlanishi taʼsirida anʼanaviy lugʻatchilik bilan bir qatorda yangicha yoʻnalishdagi ruscha-oʻzbekcha va oʻzbekcha-ruscha, shuningdek, oʻzbek tilini boshqa yevropa va xorijiy sharq tillari bilan qiyoslab oʻrganishga moʻljallangan lugʻatlar ham paydo boʻla boshladi. Shular qatorida, Isʼhoqxonning mazkur lugʻatini ham mazmun-mohiyati bilan oʻsha davridagi yangicha yoʻnalishdagi, yaʼni Gʻarb lugʻatchiligi anʼanalari taʼsirida yaratilgan lugʻatlar sirasiga ham kiritish mumkin. Ibrat lugʻatidagi bu yangilik belgilari quyidagilarda namoyon boʻladi:

a) tilshunos olim A.Madvaliev eʼtirof etganidek [5.B.53-56], oʻzbek leksikografiyasida Ibratgacha ham, Ibratdan keyin ham ayni shu xildagi, yaʼni olti til materiallari qamrab olingan va bu til materiallarining oʻzaro qiyosiy tarjimalari berilgan lugʻat tuzilgan emas;

b) muallif XIX asr oxiri - XX asr boshlari Sharq va Gʻarb mamlakatlaridagi madaniy hayot, ilgʻor fan va texnika yutuqlari, yangiliklari bilan tanishish maqsadida

qilgan sayohati davomida lugʻat uchun material toʻplagan. Lugʻatda oʻsha davr uchun oʻzlashma sifatida qabul qilish mumkin boʻlgan *kraxmal*, *kursi*, *qandil*, *kasalxona*, *limon*, *kema*, *dorishunos* kabi koʻpgina leksik birliklar ham uchraydiki, bu holat Isʼhoqxon Ibratning XX asr boshlaridagi oʻzbek tili lugʻat boyligini rivojlantirishga ham maʼlum darajada oʻz hissasini qoʻshgan deyishimizga asos boʻla oladi;

s) lugʻatda soʻzlar tarjimasi berilgan tillar geneologik jihatdan turli til oilalariga mansub. Jumladan, *oʻzbek tili*, *turk tili* turkiy tillar oilasiga; *rus tili* hind-yevropa tillari oilasining slavyan tillari guruhiga; *fors-tojik tili* hind-yevropa tillari oilasining eroniy tillar guruhiga; *hind tili* Hind-yevropa tillari oilasining Hind tillari guruhiga; *arab tili* esa Semit-xami tillari oilasiga mansub tillar. Bu jihatdan olib qaraganimizda ham mazkur lugʻatning oʻziga xos tomoni, yaʼni turli til oilalariga mansub tillarning leksik birliklari oʻzaro qiyoslanganligi va bunda muallif lugʻat tuzishda olti tilning taʼsiriga qarab leksemalarni tanlaganligi eʼtiborni tortadi. Bunday usul Isʼhoqxon Ibratning Gʻarb lugʻatchiligi anʼanalariga tayanib lugʻat tartib berganligining isboti;

d) "Lugʻoti sitta alsina" ("Olti tili lugʻat") dagi oʻzbekcha soʻzlikning tarkibida xalq tili elementlari ham koʻplab uchraydi. Masalan, *huqmazak* (*husnbuzar*), *chirk* (*kir*), *shoti* (*norvon*), *sutun* (*ustun*), *turfoq* (*tuproq*), *archaxilol* (*tish kovlagich*), *javori* (*juxori*), *fatinjon* (*baqlajon*), *kirfitikan* (*tipratikan*), *choʻja* (*joʻja*), *chovutka* (*chigirtka*), *teva* (*tuya*), *qulon* (*hoʻkiz*), *katta acha* (*katta ona*), *choch* (*soch*) kabi soʻzlar. Bunda Isʼhoqxon muallif sifatida keng oʻquvchilar ommasining manfaatini oʻylab, yaʼni tarjimadagi soʻzning oʻzbek tilidagi barcha uchun tushunarli muqobilini keltirishni maqsad qilib imkon qadar soʻzlarning adabiy tildagi varianti bilan bir qatorda xalq shevalaridagi variantlarini ham keltirib oʻtadi. Bu esa, birinchidan, oʻsha davrda jamiyatdagi turli ijtimoiy qatlam vakillari orasida mazkur tillarni keng miqyosda targʻib va tashviq qilishning samarali usuli boʻlsa, ikkinchidan, oʻzbek tilining mavjud soʻz boyligini toʻplash va tavsiflash, unut soʻzlarni qayta tiklashga boʻlgan harakatining ifodasi. Lugʻat bu jihati bilan dialektal lugʻat belgilarini ham oʻzida mujassam etadi.

Umuman olganda, Isʼhoqxon Ibrat lugʻatni tuzishdan oldin turkiy lugʻatchilik, arab, fors-tojik lugʻatchiligi, usmonli turk tili lugʻatchiligi va shuning barobarida, rus lugʻatchiligi bilan ham mukammal tanishib chiqqan. Aniqroq qilib aytganda, lugʻatchilikning nazariy va amaliy masalalarini hamda lugʻat tartib etish uchun zarur boʻlgan oʻzbek tili, fors-tojik tili, arab tili, turk tili va hind tillarini chuqur oʻzlashtirgan va puxta egallagan. Lugʻat muallifning oʻzi taʼkidlaganidek, oʻsha davrda "safari ahli" (sayohatchilar) manfaatini koʻzlagan holda tuzilgan soʻzlashgich boʻlsa-da, lingvistik manba sifatida oʻsha davrda Sharq va Gʻarb lugʻatchiligi tamoyillarini oʻzida mujassamlashtirgan, oʻz xalqini jahon mamlakatlaridagi madaniy hayot, ilgʻor fan va texnika yutuqlari, yangiliklari bilan tanishtirish barobarida xorijiy tillarni ham

egallashga da'vat etgan, o'zbek lug'atchiligining tadrijiy takomilida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan leksikografik asar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Танланган асарлар. - Тошкент: Маънавият, 2005. - 157 б.
2. Ш.Мирзиёев. Миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли. (Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлигининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқ) // “Халқ сўзи” газетаси. - Тошкент, 2019. - № 218.
3. Мадвалиев А. Исҳоқхон Ибратнинг олти тилли луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2017. - №4. - Б.53-56.
4. Исҳоқхон Ибрат. Луғоти ситта алсина. - Тошкент: Ильин типографияси, 1901.
5. Мадвалиев А. Исҳоқхон Ибратнинг олти тилли луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2018. - № 4. - Б. 53-56.